

Карамзина Валентина Егоровна
Ханалас улууя Куердэм с.
«Туллукчаан» о5о саадын уьуйааччыта

“Мин кьибин”
бырайыак быьаары суруга

"Чөмчүүк" сааска о5о киһи да, омук да быһыытынан олуга ууруллар, түһэ түстэнэр кэмэ. Бу кэмгэ о5о айар иэйиитин уһуктууга, дьо5урун сайдыытын төрдө дьиннээх саха култууратыгар, норуот тылынан айымньытыгар уонна төрөөбүт айылҕаа тирэбириэхтээх.

Биьиги “Туллукчаан” уьуйааммытыгар о5олорбут бастын майгылаах-сигилилээх, айыы сизэрдээх буола улааталларыгар ыйдар туомнарынан сирдэтэн ”Мин кьибин” диэн улэлиир бырагыраамма оностон, сахалыы халандаарга сеп тубэиннэрэн анал дьайымаллары ытабыт.

Улэбит сыала: о5о толкуйдуур дьо5урун, кини уйулбатын сайдыытын учуоттаан, төрүт үгэскэ үөрэтии. О5о5о төрөөбүт ийэ тылын, норуотун кутун-сурун, сизэрин туомун инэри.

Соруктар:

1. О5о5о төрүт үгэскэ иитии өйдөбүлүн арыйыы;
2. Толкуйдуур, билэр-көрөр дьо5урдарын сайыннарыы;
3. Төрөөбүт айылҕаа харыстабыллаах буолууга иитии

Бу улэбитигэр биьиги бастакы кемелеееччүлэрбит дьизэ кэргэн буолар. Ордук а5а саастаах дьон: эьээлэрбит, эбээлэрбит. Кинилэр үтүө үгэстэрэ , олон ааспыт урукку олохторун кэпсээнэ, төрөөбүт айылҕаа тапталлара о5о5о холобур буолар. О5о ону керестэ, инэринэ сылдьар.

Саха халандаарынан:

Балабан ыйа- УлууСуорун ыйа –ебугэлэрбит итэбэллэринэн бу- уот уонна идэ танарата.

Бастатан туран бу ыйга кыстыкка кезуу буоларынан Балабан ыйа диэн аттамытын быьаарабыт. О5олорго саастарынан керен «Мин кьибин» диэн ейдебулу биэрэн, кьи кута-сурэ, кестер-кестубэт эйгэтэ диэн билииннэрэбит. Улэ, араас эрчиллии, кьи Буор кутун кууьурдэллэр диэн кэпсибит. Салгын кут куьабан дьайыттан мелтуен сеп, онтон улэбит, кыанар, талааннаах кьи сурэ куустээх буоларын туьунан ойуу, остуоруйа, уонна ооньуу ненеу тириэрдэбит.

Алтынньы– Хотой Айыы ыйа. Хотой Айыы- тумсууну, тэрээьини тустуур. Тумсуу терүтэ – кемускэс, аьыныгас буолуу, бэйэ-бэйэ5э кемелесууу.

Бу ыйга остуоруйа, ес хоьооннор, ооньуу ненеу «аньыы», «туктэри» диэн тыллар ейдебуллэрин, тыл кууьэ, сэт туьунан билиини биэрэбит.

Сэтинньи –Байанай ыйа. Байанай ирдэбилэ, сизэрэ, харысхал тыллар ейдебуллэрин билииннэрэбит. Бултка сыьаннаах ооньуулары тэрийэн ытабыт, алгыс тыллары уерэтэн ооньууга туттабыт. Холобур, балыксыт тыла: Халыйан кэлэн хап, Уолуйан кэлэн уоп. Харысхал тыллар: болорут-буьар, кетеле-кыыл суола. Кыталыктаа-булду ыт.

Ахсынньы –Билгэ хаан ыйа. Билгэ-билии терде. Бу ыйга биьиги ебугэлэрбит остуоруйалаьан, таабырыннаьан, олонхо истэн уьун куннэрин атааралларын билииннэрэбит. О5олорго остуоруйанан учугэи-куьабаны, утуе-меку майгыны араарарга уерэтэбит. Холобур Сээркээн Сэьэн эьээ5э ыалдыттааьын» диэн аралдыгыты, «Таптыыр остуоруйам» - уопсай уруьуйдааьын, сахалыы остуол ооньууларын тэрийии.

Тохсуньу – Танхаьыйа. Танха диэн- дьыл5а танарата. Кьи таайар, сэрэйэр куустэрин кытта сибээстээх.

Бу ыйга оҕолорго сахалыы хамсаныылаах оонньуулары билибиннэрэбит, оонньотобут. Танха оонньууларыттан «Туерэх бырабыытын» уонна «Этэрбэс хаамтарыытын» билибиннэрэбит, анал аралдьытыы ытабыт.

Олунньу – Одун ыйа. Киьи бодотун Одун уескэппит. Оҕолорго Одун Хаан уонна Чыныс Хаан куьабан уонна учугэй тэннэниитин сокуонун кэтиллэр дьэн билибиннэрэбит. Араас тыл оонньуутун ытабыт. Кырдыабастар ыйдарынан сибээстээн «Эбээ Елеене ыалдьыттыыр» дьэн оруоллаах оонньууну ытабыт, ебугэлэрбит эйэбэс майгылаах, ыалдьытымсах угэстэрин кэпсибит.

Кулун тутар – Дьеегей ыйа. Дьеегей айыы – улэбит, хаьаайын буолууну бизэрэр.

Бу ыйга ийэбэ уонна кыыс оҕоҕо сыьыан сизэрин туьунан билибиннэрэбит. «Куруе дьеегей» туьунан ейдебулу тириэрдэбит. Сахалыы хамсаныылаах оонньуулары ытабыт. Холобур, «тугу эмит кэннинэн тэбии», «Атаралаан сууруу» уод.а. Улэ уонна идэ туьунан кэпсэтиии, онно сыьыаннаах оонньуулары оонньотобут..

Муус устар – Айыыыт ыйа. Дьизэ кэргэн, Таптал айыыта. Таптаа- ол аата тугу барытын харыстаа, алдьатыма, атабаастаама, киртитимэ. Кэрэни укэст. Мэлдьи чэбэр, чэгийэн буол, кэбирээбити бебергет, алдьаммыты абырахтаа, сананы ай тут дьэн айыыыт сизэрин билибиннэрэбит. «Дьизэ кэргэн» тиэмэтигэр кэпсэтиии, уруйдааьын.

Ыам ыйа – Иэйиэхсит ыйа. Иэйиэхсит –киьини наар араначчылыыр, быстахха оьолго тубэьиннэрбэт.Ол иьин иэйиэхсит мэлдьи эн аттыгар буоларыгар кыаныхтааххын.Эдьэн иэйиэхсит – тапталы, утуе санааны, аьыныгас буолууну араначчылыыр дьэн билибиннэрэбит. Оҕо ыьыаьын тэрийэн ытабыт.

Оҕо “чемчуук” сааьыгар уьуйаанна сылдьан алтыһар эйгэтэ кэниир. Киниэхэ төрөшпүтүн тэнэ иитээччи улахан саьыдыалы онорор, ол иьин төрөшпүт иитээччини кытары ыкса билсэн, биир сыалы туруорунан оҕо туһугар кыһаллаллыахтаах.

Холобур, уьуйаан улэьитигэр эбэтэр терепшуккэ туьаайан сизэр – туом туьунан билибиннэри “Мин киьибин” дьэн оҕо эйгэтин сайыннарыыбыт тус хайысхата буолар. Манна анал литератураны туттабыт. Тимофеева Айсена Сергеевна “Саха ыалын бастын кинигэтэ”, .Павлов Анатолий Николаевич - Дабыл “Ыйдарынан туомнар” кинигэтэ.

Саха дьоно, ыччата олохторугар туох эмэ улахан суолталаах уларыйыларга сизэри-туому тутуьан, ебугэ уеруйэбинэн кэлэр кэмнэ туох кэлэрин сылыктаан керер, инникитин торумнуур буолуохтаах. Холобур, саха ыалыгар оҕо теруурэ- улахан дьол. Тоҕо дьэтэххэ, оҕо-инники кэскил, удьуору, утуму салбааччы. Бьийиги ебугэлэрбит, оҕо иитиитигэр улахан суолта уураллара. Ол тумугэр оҕоҕо сыьыаннаах элбэх харыс сизэр-туом уедуйбут эбит. Ол курдук;

- Ийэ буолаары сылдьар дьахтар баттаьын кырыьтарыа суохтаах.
- Иистэниэ, тастын дьонно анаан танаьы баайаы суохтаах – туора киьи ыарыытын оҕоҕо тустээн кэбиьэххэ сеп дьэн.
- Эрдэттэн оҕоҕо анаан танаьы атыылаьан бэлэмниирэ тыбыллыбат
- Буспут куурусса, кус сымыытын уоьаьын сизэбэт – оьотун тыла мелтех буолар дьэн эбит.
- Оҕо дьулайа сабыллыар дьэри наьаа элбэхтик киирбит-тахсыбыт дьонно кердерер табыллыбат.
- Сана тылланар оҕо санатын утуктубэттэр-былдьыры тыллаах буолуо дьэн.
- Кэтэьиттэн сыллаама-сайыьымтыа буолар. Оҕо бэйэтин билинэ, бэйэтин кыана улаатыахтаах.
- Тилэьиттэн сыллаама – оҕо сиртэн ситимин, сэниэтин эьэр курдук саныылар.
- Былыргылар тыл куустээбин сэттээбин билэр буолан, оьону ыар тылынан этэри-меберу улаханлык аньыыргыьыллара.. Ебугнэлэрбит оҕоҕо хаьан да хаьытаабат

этилэр. Тьобо диэтэххэ кини ейун санаатын, майгытын-алдыатабын. Онон. Обону кытта кэпсэтэн, ейденер гына учугэйдик быбааран. Туох эмит сыыьаны онорбут буоллабына этэн биэриллиэхтээх.

- Уол обо кус, кубах сурэбин сиз суохтаах – куттас буолар дииллэр эбит.
- Икки кырачааннар дьоллорун былдыабаллар диэн тыллана илик оболору утарыта олордубаттар. Кетехпеттер. Эмиэ оннук санааттан кыра обону сизкилэбэ кердербеттер.
- Атахха сытыарыма. Саха ейдуурунэн кьи атах еттугэр эрэйэ-муна мустар. Онон кыра обону атахха сытыарар кигниэхэ эрэйи, муну сыыьарар курдук ейденер эбит.

Ебугэлэрбит маны табынан олоххо уерэтэр угус сизери-майгыны оболоругар тутууннараллара. Итинник гыныма-туктэри, аньыы диэн ыччаттарын сыыьаттан-халтыттан тэйитэн септеех суолга салайан биэрэллэрэ.

Төрөшпүт ыал укулаатыгар бэйэ омугун тыына олохсуйарыгар кыһаныхтаах. Септеехтук ийэ тылынан сангаран, бэйэтин сайыннарарыгар араас айымныылары үөрэтэн, ыллаан-туойан, хомуска оонньоон обону ыраастык сангарарга, киһилии майгыга уһуйар буоллабына, төрөшпүт оботун иитэригэр септөөх суолу тутуһар. Оботугар майгы-сигили олугун охсор, тулалаан турары сөпкө ылынарыгар бастакы уһуйааччы, үөрэтээччи буолар.